

УДК 631.1.016 : 330.837

JEL L10, L22

НИКІШИНА О.В.

д-р екон. наук

ст. наук. співроб.

Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАНУ

Французький б-р, 29 м. Одеса, Україна, 65044

E-mail: ksenkych@gmail.com

Orcid.org/0000-0002-7172-3551

БІБІКОВА Н.О.

асистент

Ужгородський торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Вул. Коритнянська, 4, м.Ужгород, Україна, 88020

E-mail: sir79@ukr.net

Orcid.org/0000-0001-5148-4189

ІНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

Актуальність. Розвиток сільськогосподарських кооперативів є важливим напрямом структурної перебудови аграрного сектору. Актуальність дослідження векторів впливу інституційного середовища на кооперативний рух обумовлена необхідністю підвищення ефективності процесу інституціоналізації аграрної кооперації для її прискореного розвитку в реаліях України з урахуванням світового досвіду.

Мета та завдання. Метою статті є обґрунтування інституційних основ формування сільськогосподарських кооперативів та їх ролі й функцій у системі аграрної економіки періоду структурних трансформацій. У ході дослідження використано такі методи: діалектика, структурно-динамічний аналіз, горизонтальний і вертикальний порівняльний аналіз, індексний метод.

Результати. У статті авторами визначено компоненти інституційного середовища аграрної кооперації. На основі інституційного підходу обґрунтовано базові ознаки та сутність сільськогосподарських кооперативів в умовах ринку. У ході дослідження встановлено, що і виробничі, і обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи мають єдину змістовну сутність, спільну мету, яка полягає в задоволенні потреб членів за найменших витрат ресурсів, що підтверджує Декларація про кооперативну ідентичність. Досягається дана мета шляхом здійснення підприємницької діяльності, при цьому прибуток виконує роль засобу реалізації кооперативної мети. У статті акцентовано увагу на необхідності розвитку неформальних інститутів аграрної кооперації в Україні, які забезпечують взаємодію правових інститутів.

Висновки. Проаналізовано динаміку показників доходності, оплати й продуктивності праці сільськогосподарських підприємств у номінальному й реальному вимірі. За результатами аналізу визначено головні соціальні проблеми в сільському господарстві України, а саме: зменшення кількості працюючих, значне відставання рівня заробітної плати від державного показника, зменшення продуктивності праці в реальному вимірі, зниження в 2016 р. величини чистого прибутку аграріїв, тощо. Доведено, що в ринковій системі сільськогосподарські кооперативи виконують соціальну функцію шляхом створення нових робочих місць, зниження безробіття, зростання реальної продуктивності праці на основі впровадження нових технологій, розбудови сільської інфраструктури тощо. На практиці соціальна функція кооперативів реалізується через вирішення соціальних проблем.

Ключові слова: аграрна кооперація, формальні й неформальні інститути, інституції, ринок, соціальна функція.

NIKISHYNA O.V.

Dr.Sc. (Economics), Senior Researcher

Institute Of Market Problems And Economic&Ecological Research of the

National Academy Of Sciences Of Ukraine

Frantsuzskiy Boulevard, 29, Odessa, Ukraine

E-mail: ksenkych@gmail.com

Orcid.org/0000-0002-7172-3551

BIBIKOVA N. O.
Assistant
Uzhgorod Trade and Economic Institute
of Kyiv National University of Trade and Economics
Korytnianska Street, 4, Uzhgorod, Ukraine
E-mail: sir79@ukr.net
Orcid.org/0000-0001-5148-4189

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF FORMATION AGRICULTURAL COOPERATIVES AND THEIR ROLE IN DEVELOPMENT OF AGRARIAN ECONOMY

Topicality. Development of agricultural cooperatives is an important area of structural adjustment of agrarian sector. Relevance the research of vectors of influence an institutional environment for a cooperative movement, caused by the need to improve the process of institutionalization of agrarian cooperation for its accelerated development in realities of Ukraine taking into account world experience.

Aim and tasks. The aim of the article is the justification institutional foundations for the formation of agricultural cooperatives and their role and functions in system of agrarian economics period of structural transformations. In the research, the following methods are used: dialectics, structural and dynamic analysis, horizontal and vertical comparative analysis, index method.

Research results. In the article authors components of institutional environment of agrarian cooperation are determined. Based on an institutional approach substantiated the basic features and essence agricultural cooperatives in market conditions. In the course of the study, it was established both the productive and service agricultural cooperatives have a single meaningful essence, a common goal, which is to meet the needs of members at the least cost resources, which is confirmed by Declaration on Cooperative Identity. This goal is achieved through entrepreneurial activity, in this case, profit plays a role a means of implementing a cooperative goal. In the article focuses attention the need for development of informal institutions agrarian cooperation in Ukraine, which ensure the interaction of legal institutions. Were conducted estimation of dynamics and structures of agrarian enterprises for organizational and legal forms of management.

Conclusions. The dynamics of indicators of profitability, wage and labor productivity agricultural enterprises in nominal and real dimensions are analyzed. According to the results of analysis the main social problems in agriculture in Ukraine are identified, namely: decrease in number of employees, a significant wage gap from the state indicator, reduction of labor productivity in real measure, a decrease in the net profit of agrarians in 2016, etc. Proved that in market system agricultural cooperatives perform a social function by means of creating new jobs, reducing unemployment, growth in real labor productivity on the basis of the introduction of new technologies, development of rural infrastructure and so on. In practice, the social function of cooperatives is realized through solving social problems.

Keywords: agrarian cooperation, formal and informal institutes, institutions, market, social function.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Сільськогосподарська кооперація є важливим чинником світового економічного розвитку, однак в українських реаліях вона не отримала значного розвитку та впливу на аграрний сектор. На наш погляд, однією з ключових причин такої аномалії є відсутність сприятливого інституційного середовища, ефективної нормативно-правової бази, неузгодженість діяльності державних і профільних інституцій, покликаних сприяти прискореному розвитку агрокооперації. Практика свідчить, що незавершеність реформ, модифікація старих інститутів і створення нових призвели до появи інституційних «пасток»: оновлена інституційна база не сприяє активізації кооперативного руху та реалізації потужного потенціалу аграрної кооперації в Україні. Дана обставина актуалізує необхідність нових наукових розробок у даному напрямі.

Інституційний підхід до дослідження змісту сільськогосподарських кооперативів (далі – СГК) як формальних кооперативних організацій дає змогу оцінити процеси їх формування, знайти відмінні ознаки, притаманні тільки кооперативним об'єднанням, внести пропозиції щодо напрямку зміни (трансформації) їх інституційного середовища. На думку М. Й. Маліка, інституційний підхід до розвитку економічних систем характеризується міждисциплінарними складовими, а результати діяльності аграрного сектору економіки – це взаємодія технічних, природних, соціальних, економічних чинників [1, с. 170]. Дане твердження є справедливим і для дослідження процесів аграрної кооперації.

Аналіз останніх публікацій по темі. Інституційну базу функціонування сільськогосподарських кооперативів формує система інститутів та інституцій. За Д. Норттом, інститути як «правила гри» у суспільстві – це створені людиною обмежувальні рамки, які

організують взаємовідносини між людьми. Д. Норт виділяє два види інститутів: формальні й неформальні. *Формальні інститути* – це правові акти (Конституція, закони, нормативні акти державних органів управління), *неформальні* – загальноприйняті умовності, договори, добровільно прийняті кодекси поведінки, звичаї, традиції тощо. Інституції як «гравці» це організації та установи, які впроваджують функції інститутів. Інституційний розвиток економіки відбувається під впливом взаємодії між інститутами та організаціями, коли перші визначають «правила гри», а другі є «гравцями» [2].

У дослідженнях С. Кірдіної використано категорію «інституційної матриці» – стійкої, історично сформованої системи базових інститутів, що регулюють взаємопов'язане функціонування основних суспільних підсистем – економічної, політичної й ідеологічної [3]. Відтак, інституційна матриця є фундаментом інституційного середовища, яке, окрім базових, включає комплементарні (похідні від базових) інститути, а також інституції. На думку Ю.Я. Лузана, кооперативи є інститутом аграрного підприємництва [4, с. 31]. М.Й. Малік та О.Г. Шпикуляк до складу формальних економічних інститутів відносять, зокрема, кооперацію, конкуренцію, підприємництво, державне регулювання, власність на інші [1, с. 173].

Питанням розвитку сільськогосподарської кооперації присвячені численні праці вітчизняних учених, у яких відображено різні аспекти її позитивного впливу на аграрний сектор. Так, у статті Р.Я. Корінця [5] узагальнено інституційні проблеми інформаційного забезпечення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації як вирішальної умови її розвитку в Україні. В.В. Борщевський і В.М. Магас [6] розкривають ринковий сенс категорії «кооперація», визначають ринкові механізми активізації кооперативних процесів; В.В. Зіновчук [7] акцентує увагу на існуванні процесів квазікооперації в агросекторі та їх першопричинах.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість публікацій за тематикою інституційного забезпечення розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, недостатньо дослідженим залишається питання системного аналізу інституційного середовища розвитку аграрних кооперативів, визначення інституційної природи кооперативного об'єднання з урахуванням міжнародних положень, взаємовпливу формальних і неформальних інститутів. Також потребує нових розробок обґрунтування ролі й функцій СГК у системі аграрної економіки на базі вдосконалених методичних положень щодо аналізу основних показників діяльності суб'єктів господарювання у реальному та номінальному вимірі.

Формулювання цілей дослідження. Мета статті – обґрунтування інституційних основ формування сільськогосподарських кооперативів та їх ролі й функцій у системі аграрної економіки – окреслила такі завдання дослідження:

- визначення компонентів інституційного середовища аграрної ринкової кооперації;
- обґрунтування базових ознак та сутності СГК в умовах ринку;
- аналіз міжнародних кооперативних принципів;
- оцінка динаміки й структури аграрних підприємств за організаційно-правовими формами господарювання;
- аналіз динаміки показників доходності, оплати й продуктивності праці в номінальному та реальному вимірі;
- обґрунтування соціальної функції СГК в економічній системі періоду інституційних змін.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Інституційне середовище можна трактувати як сукупність інститутів та інституцій, які формують інституційні механізми регулювання через систему обмежень і стимулів у певній діяльності [4, с. 31]. Щоб формальний інститут кооперації виконував свою місію, потрібні організації, які створюються для запровадження правил і контролю за їх виконанням. Такі організації можуть бути формальними й неформальними, тобто такими, що не мають писаних норм (наприклад, усні домовленості кількох фермерів про спільну реалізацію продукції або спільне використання техніки). Інституції можуть бути трьох типів: державними, недержавними (місцеві громади, профільні об'єднання виробників, асоціації тощо) та наддержавними (рис. 1).

За Д. Нортом, «організація – це група людей, об'єднаних прагненням спільно досягати якої-небудь мети» [2]. Кооперативне підприємство – це добровільне об'єднання індивідуальних виробників на основі кооперативної власності на різноманітні об'єкти привласнення з метою раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів та поліпшення умов життя своїх членів [8, с. 73]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про кооперацію», *кооператив* – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх

економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [9]. Отже, кооператив, у т.ч. і сільськогосподарський, є організацією, що об'єднує виробників, які використовують можливості, створені даною інституцією.

Рис. 1. Складові інституційного середовища сільськогосподарської ринкової кооперації в Україні*
*Розроблено авторами із використанням джерел [1, 2, 5, 4].

Головними формальними інститутами, що визначають нормативно-правові засади діяльності сільськогосподарських кооперативів, є Конституція України, Цивільний, Господарський, Податковий і Земельний кодекси України, Закони України «Про кооперацію» [9], «Про сільськогосподарську кооперацію» [10], інші нормативні документи. Законодавство як вертикальна ієрархічна система відображає ієрархію органів державної влади, що визначає ієрархію нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю. Основним формальним інститутом розвитку сільськогосподарської кооперації є Конституція України. Інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй.

Із норм Конституції впливає, що кооперативні організації та їх члени, а також фізичні й юридичні особи як потенційні члени кооперативів, мають рівні з іншими суб'єктами права. Однак Конституція України не містить норм, які б безпосередньо стосувалися кооперативних відносин. Водночас Конституції багатьох іноземних країн містять окремі положення, що визначають кооперацію пріоритетним напрямком розвитку суспільних економічних відносин. Так, у Конституції Іспанії від 27.12.1978 р. вказано, що кооперативи є найважливішою організаційно-правовою формою підприємницької діяльності землеробів, а ст. 129.2 проголошує, що «публічна влада активно розвиває різні форми участі в підприємницькій діяльності і сприяє розвитку кооперативних об'єднань шляхом видання відповідних законів» [11, с. 79].

У Цивільному кодексі кооперативи трактуються як різновид товариств. Енциклопедичні ресурси визначають товариство як сукупність форм спільної діяльності людей, які історично

склалися, де сукупність – це множинність елементів, що мають спільні властивості, суттєві для них характеристики [8]. У даному контексті будь-який кооператив є товариством. Водночас віднесення виробничих кооперативів до підприємницьких структур, а споживчих і обслуговуючих – до непідприємницьких є свідченням нерозуміння змістовної сутності та особливостей кооперативного об'єднання. З іншого боку, такий підхід не відповідає положенням Декларації про кооперативну ідентичність, прийнятій XXXI Конгресом Міжнародного кооперативного альянсу в 1995 р. Згідно даному міжнародному акту кооператив незалежно від виду і форми – це одне характерне соціальне явище [11].

Закон України «Про кооперацію» № 1087-IV від 10 липня 2003 р. [9] є рамковим формальним інститутом для всіх видів кооперативів. Даний закон відповідно до завдань та характеру діяльності виділяє три типи кооперативів (ст. 2): виробничий, обслуговуючий та споживчий. Метою виробничого кооперативу є отримання прибутку, обслуговуючого – надання послуг переважно членам кооперативу, споживчого – задоволення споживчих потреб членів об'єднання. Саме цільова орієнтація виробничого кооперативу на отримання прибутку стала підставою для віднесення його до складу підприємницьких товариств. Водночас кооперативи органічно поєднують ознаки підприємницьких і непідприємницьких товариств, маючи унікальні риси. Однією з них є мета створення кооперативу, визначена ст. 3 Закону [9] – задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів на основі поєднання їх особистих та колективних інтересів, поділу між ними ризиків, витрат і доходів, розвитку їх самоорганізації, самоуправління та самоконтролю.

В останній чверті XX ст. кооператори різних країн обговорювали основні цінності кооперації, до яких було віднесено, зокрема, взаємну допомогу, демократію, рівність, справедливість і солідарність. Синтез кооперативних цінностей формує унікальні економічні особливості кооперативів, у т.ч. сільськогосподарських.

Цінності кооперації є фундаментом для формування *кооперативних принципів*. Принципи кооперації – це основа взаємодії членів кооперативу, що забезпечує збереження їх статусу як власників, це модель поведінки, алгоритм діяльності членів об'єднання та його виборчих органів. В їх основу покладені «рочдельські принципи». Рочдельські кооператори вдало поєднали принцип матеріальної зацікавленості членів кооперативу (споживацький дивіденд) і норм господарської діяльності, які найбільше пристосовані до умов ринкової економіки. Вони стали підтримувати участь членів кооперативу в господарських операціях, що призвело до зростання товарообігу та прибутку. Ці норми й демократичне управління дозволили досягати господарських успіхів протягом уже більше ніж півтора сторіччя [12].

Міжнародні кооперативні принципи віддзеркалюють особливу соціально-економічну природу і роль кооперативу у демократичному суспільстві та ринковій економічній системі. Порушення або ігнорування кооперативних принципів небезпечне через втрату суті і переваг кооперативного співробітництва. Міжнародний кооперативний альянс виділяє сім принципів кооперації, а саме [13]:

1. Добровільне і відкрите членство. Кооперативи є добровільними організаціями, відкритими для будь-яких осіб незалежно від їх статі, соціального походження, віросповідання, політичних переконань, національної і расової приналежності, які бажають користуватися послугами даної організації і згодні взяти на себе відповідальність, пов'язану з членством.

2. Демократичне управління. Кооперативи є демократичними організаціями, що контролюються їх членами, які беруть активну участь у формуванні їх політики і прийнятті управлінських рішень. Обрані на керівні посади особи підзвітні членам кооперативу. У первинних кооперативах члени мають рівні права у голосуванні (один член кооперативу – один голос). Кооперативи інших рівнів також організуються на демократичних засадах.

3. Економічна участь членів. Члени кооперативу мають рівні права у формуванні і контролі капіталу своєї організації. Як правило, вони отримують обмежені дивіденди на пайовий капітал, якщо взагалі їх виплата здійснюється. Прибуток кооперативу розподіляється на розвиток кооперативу або (та) між членами кооперативу відповідно до їх участі в діяльності своєї організації, або (та) для підтримки іншої діяльності, якщо на це є згода членів кооперативу.

4. Незалежність і самостійність. Кооперативи є самостійними організаціями для взаємодопомоги і контролюються їх членами. При встановленні договірних стосунків з іншими організаціями незалежно від форми власності або залученні капіталу із зовнішніх джерел, це робиться на основі гарантії демократичного контролю і збереження незалежності їх організації.

5. Освіта. Кооперативи забезпечують навчання своїх членів, обраного керівного складу, менеджерів та найманого персоналу для ефективного розвитку своєї організації. Вони інформують громадськість, особливо молодь, про природу та переваги кооперації.

6. Кооперація серед кооперативів. Кооперативи працюють на своїх членів найбільш ефективно і зміцнюють кооперативний рух, діючи через місцеві, національні, регіональні та міжнародні структури.

7. Піклування про суспільство. Одночасно із зосередженням уваги на задоволенні потреб і побажань своїх членів, кооперативи працюють на розвиток тих громад, які їх оточують.

Закон України «Про кооперацію» виділяє шість основних принципів кооперації, які є синтезом міжнародних цінностей і принципів кооперативного руху. Статтею 4 до таких принципів віднесено [9]:

- 1) добровільність вступу та безперешкодний вихід із організації;
- 2) соціальна справедливість, взаємодопомога та співробітництво;
- 3) рівні права голосу під час прийняття рішень;
- 4) вільний вибір напрямів і видів діяльності;
- 5) демократичний контроль за діяльністю кооперативів та їх посадових осіб з боку членів кооперативних організацій;
- 6) безпосередня участь членів кооперативу в його діяльності.

Процес кооперування сільгоспвиробників, залучення малих роздроблених індивідуальних господарств у різні форми кооперативних об'єднань розпочався наприкінці XVIII – XIX ст. У розвинених державах кооперація сільського господарства перетворилася на складну соціально-економічну систему, що охоплює виробництво аграрної продукції, її переробку, технічне забезпечення створенням відповідних об'єднань. В Україні правові, організаційні, економічні та фінансові особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів визначає Закон «Про сільськогосподарську кооперацію» № 469/97-ВР від 17 липня 1997 р. [10]. Статтею 3 вказаного закону аграрні кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи залежно від виду діяльності поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, багатофункціональні та інші.

Визначимо базові ознаки аграрних кооперативних організацій, діючих у легітимному правовому полі. До таких ознак віднесемо наступні [14, 15]:

1. Кооператив утворюється для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб його членів. Мета створення – задоволення потреб пайовиків за найменших витрат ресурсів – є основною ознакою, що відрізняє кооперативи від інших організаційно-правових форм підприємств. Кооператив створюється і діє для своїх членів.

2. Кооперативні організації належать до колективної форми приватної власності. Власність кооперативів різних видів утворюється із вступних, пайових і цільових внесків, залучених коштів, а також прирощення майна в результаті господарської діяльності, в т.ч. трудового внеску працівників (найманих і членів кооперативу), та реалізується через права приватної власності [12].

3. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здійснюють обслуговування своїх членів, не маючи на меті одержання прибутку, і є неприбутковими організаціями. Водночас основною метою діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів є отримання прибутку (ст. 13 Закону [10]). Таке положення не відповідає Декларації про кооперативну ідентичність, є свідченням розбіжності національних і міжнародних інститутів. Слід відзначити, що головна мета кооперативної організації – задоволення різноманітних потреб її членів – досягається за рахунок прибутку, який виступає не ціллю, а засобом реалізації основної кооперативної мети. Кооперативна підприємницька діяльність має значну специфіку, обумовлюючи необхідність впровадження спеціального правового регулювання.

4. Кооператив є юридичною особою. Ст. 6 Закону України «Про кооперацію» [9] підкреслює наявність у кооперативі самостійного балансу, рахунків в установах банків, печатки зі своїм найменуванням. Кооператив є власником будівель, грошових та майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації, та провадження іншої передбаченої статутом діяльності.

5. Кооператив утворюється фізичними та/або юридичними особами. Як випливає з наведених визначень видів кооперативів, участь фізичних осіб можлива у будь-якому з них. Можливість участі юридичних осіб в кооперативах є обмеженою. Так, вони не мають права бути членами виробничого кооперативу, зважаючи на передбачену Законом України «Про кооперацію» обов'язкову трудову участь членів виробничого кооперативу у його діяльності. Проте у виробничих та інших видах кооперативів мають право брати участь асоційовані члени – фізичні чи юридичні особи, які визнають статут кооперативу, внесли пайовий внесок і користуються правом дорадчого голосу в кооперативі (ст. 14 Закону «Про кооперацію» [9]).

6. Засновники кооперативу з метою його створення добровільно об'єднуються на основі членства. Чисельність членів кооперативу не може бути меншою трьох осіб (ст. 7 Закону «Про кооперацію» [9]).

7. Кооператив діє на засадах самоврядування. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про кооперацію» вищим органом управління кооперативу є загальні збори членів кооперативу. У кооперативі, в якому кількість членів перевищує 50 осіб, може утворюватися спостережна рада кооперативу, яка підзвітна загальним зборам його членів. Для контролю за фінансово-господарською діяльністю кооперативу обирається ревізійна комісія.

8. Кооператив діє на основі статуту, який є основним правовим документом, що регулює його діяльність. Незважаючи на те, що кооператив створюється декількома членами, необхідності підписання установчого договору між ними законодавством не передбачено.

Управління кооперативом здійснюється на основі самоврядування. Правила внутрішньогосподарської діяльності СГК є його нормативним документом, що встановлює механізм і способи реалізації положень статуту кооперативу з урахуванням специфіки його діяльності. У Правилах наведено, зокрема, механізм визначення розміру додаткового паю кожного члена кооперативу та його сплати, загальної частки пайових внесків асоційованих членів у пайовому фонді, розміру й нарахування кооперативних виплат у розрізі видів діяльності СГК.

Практика свідчить, що аграрні кооперативи можуть розвиватися за умов формування сприятливого інституційного середовища, яке не деформує їх природи і сутності. В реаліях України на шляху до створення такого середовища необхідно вирішити низку проблем, зокрема, неузгодженість ключових положень вітчизняних і міжнародних формальних інститутів, нерозвиненість неформальних інститутів, інституційну неспроможність державних інституцій через недостатність фінансового забезпечення, низьку активність профільних інституцій тощо.

Р.Я. Корінець і М.Й. Малік вважають (і ми підтримуємо цю позицію), що навіть за наявності окремих ідеальних правових інститутів надзвичайно важливим є аспект їх взаємодії один з одним. В організації такої взаємодії важливу роль відіграють неформальні інститути та організації [5, с. 66]. На думку М.Б. Чижевської, неформальні правила завжди передують формальним [16]. В. М. Роменська стверджує, що неформальним інститутам притаманний виключно еволюційний хід розвитку, формальним – еволюційний та революційний [17], саме тому потрібен час для формування неформальних інститутів сільськогосподарської кооперації в Україні.

Розвитку неформальних інститутів аграрної кооперації практично не приділяється уваги органами влади різних рівнів, що є вагомим недоліком функціонування державних інституцій. Водночас привнесення кооперативної ідеї у сільське життя може прискорити процеси кооперації, однак, якщо не подбати про її більш глибоке засвоєння, про перетворення кооперації у спосіб життя, про створення неформальних інститутів сільськогосподарської кооперації досягти успіху у довгостроковій перспективі буде складно. Неформальні інститути суттєво впливають на швидкість і масштаби розвитку кооперативного руху в постсоціалістичних країнах, тому основні зусилля держави й недержавних організацій мають бути сконцентровані на створенні неформальних інститутів, зокрема, відродженні довіри до кооперації на селі [5, с. 67].

Учені-аграрники зазначають, що порушення базових кооперативних принципів продукують розвиток процесів *квазікооперації*. Так, В.В. Зіновчук стверджує, що можливість отримання державних грантів та міжнародних донорських коштів, як правило, призводить до створення квазікооперативних структур, які не мають нічого спільного з кооперативами й припиняють своє існування відразу після закінчення програм [7, с. 7]. На думку В.В. Борщевського, на сучасному етапі необхідно формувати інституційне середовище, орієнтоване на еволюцію кооперативних процесів «знизу», та відмовитися від практики впровадження кооперації «згори» [6, с. 17]. Для цього важливо розвивати неформальні інститути, сільськогосподарську дорадчу діяльність, підвищувати якість сільського соціального капіталу.

З метою визначення специфічних ознак вітчизняних кооперативів та їх функцій у ринковій системі проведемо емпіричне дослідження тенденцій і закономірностей їх розвитку. Ми погоджуємося з твердженням М.Й. Маліка про те, що інституціональні трансформації забезпечили формування багатоукладної економіки, що є інституціоналізацією до ринкових умов [1, с. 171]. У сільському господарстві головними організаційно-правовими формами господарювання виступають: господарські товариства, приватні підприємства, фермерські господарства, кооперативи, державні підприємства та суб'єкти інших форм господарювання.

Сьогодні в секторах аграрних ринків відбуваються активні інтеграційні й дезінтеграційні процеси, що продукують структурно-динамічні зміни в складі організаційних форм господарювання

(табл. 1). У 2016 р. в аграрному секторі національної економіки функціонувало 47697 сільськогосподарських підприємств (далі – СГП), з них 70,6 % склали фермерські господарства, 18,2 % – господарські товариства, 7,9 % – приватні підприємства, 1,5 % – кооперативи, 0,5 % – державні підприємства. У 2016 р. порівняно з 2012 р. кількість аграрних підприємств скоротилася на 1718 одиниць (на 3,5 %), при цьому найвищі темпи зменшення були притаманні суб'єктам інших форм господарювання (66,1 %), державним підприємствам (25 %) і кооперативам (13 %). У звітному році порівняно з 2015 р. тенденція скорочення змінилася на протилежну: загальна кількість СГП зросла на 12,7 % (979 одиниць) за рахунок збільшення кількості фермерських господарств (на 4,3 %), приватних підприємств (на 3,4 %) та кооперативів (на 23,8 %).

Таблиця 1

Динаміка та структура сільськогосподарських підприємств (СГП) за організаційно-правовими формами господарювання, одиниць*

Види СГП	2012 рік		2013р.	2014 рік		2015р.	2016 рік		2016р. у %до:	
	Оди- ниць	%		Оди- ниць	%		Оди- ниць	%	2012р.	2015р.
Господарські товариства	8235	16,7	8245	7750	16,8	7721	8700	18,2	105,6	112,7
Приватні підприємства	4220	8,5	4095	3772	8,2	3627	3752	7,9	88,9	103,4
Кооперативи	848	1,7	809	674	1,4	596	738	1,5	87,0	123,8
Фермерські господарства	34035	68,9	34168	33084	71,6	32303	33682	70,6	99,0	104,3
Державні підприємства	296	0,6	269	228	0,5	241	222	0,5	75,0	92,1
Підприємства інших форм господарювання	1781	3,6	1460	691	1,5	891	603	1,3	33,9	67,7
Усього СГП	49415	100	49046	46199	100	45379	47697	100	96,5	105,1

*Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [18]

Внаслідок динамічних змін частка кооперативів у структурі аграрних підприємств скоротилася з 1,7 % в 2012 р. до 1,5 % в 2016 р., їх кількість зменшилася на 110 одиниць (див. табл. 1). Тенденція зростання кількості фермерських господарств і кооперативів у 2016 р. порівняно з 2015 р. обумовлена, зокрема, підвищенням ефективності даних форм господарювання.

Проведені дослідження засвідчили, що, незважаючи на найнижчі обсяги угідь у розрахунку на одне підприємство та невеликий рівень рентабельності діяльності порівняно з іншими видами СГП, кооперативні структури забезпечують найвищий рівень зайнятості сільського населення, передусім господарств населення, та орієнтовані на досягнення передусім соціальних цілей розвитку, на відміну від інших господарюючих суб'єктів, орієнтованих переважно на максимізацію прибутку. Проведений аналіз доводить, що головною метою виробничих кооперативів є не отримання прибутку, як передбачено формальними інститутами [9, 10], а задоволення потреб його членів, зокрема у праці. Відтак, і виробничі, й обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи в ринковій системі виконують, перш за все, *соціальну функцію*.

Погоджуємося з твердженням М.С. Шинкаренка, що «кооперація розвивається як форма економічної демократії, соціальний сектор ринкової економіки» [19, с. 70]. На соціальній ролі аграрної кооперації в умовах ринку наголошують В.В. Борщевський [6], М.Й. Малік [1], В.В. Зіновчук [7] та інші вчені-аграрники. Соціальна функція сільськогосподарських кооперативів реалізується, передусім, через забезпечення зайнятості населення. Емпіричні дослідження такого твердження передбачають аналіз динаміки показників зайнятості, оплати та продуктивності праці в аграрній сфері (таблиця 2).

У 2016 р. в сільському господарстві України було зайнято 2,5 млн. осіб, що складало 15,33 % від загальної кількості зайнятого населення в національній економіці, та працювало 0,51 млн. осіб найманих працівників (8,95 % від загальної їх кількості). Порівняно з 2010 р. кількість зайнятих в агросекторі зменшилася на 19,9 %, найманих працівників – на 21,3 %, що обумовлено, зокрема, скороченням кількості СГП на 15,6 % (див. табл. 2).

Динаміка показників зайнятості, оплати та продуктивності праці у сільському господарстві України*

Показники	Роки							2016 р. у % до 2010 р.
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1. Кількість зайнятого населення, тис. осіб	3116	3410	3496	3275	2898	2574	2495	80,1
у % до загальної кількості зайнятих в економіці	15,37	16,78	17,18	16,05	16,04	15,65	15,33	X
2. Кількість найманих працівників, тис. осіб	645,2	633,7	621,8	579,8	528,9	500,9	507,7	78,7
у % до загальної кількості найманих працівників в економіці	8,23	8,22	8,21	7,96	8,54	8,48	8,95	X
3. Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн./ особу	1467	1853	2026	2270	2476	3140	3916	266,9
3.1. Темп росту, пункти	X	1,263	1,093	1,120	1,091	1,268	1,247	X
3.2. У % до середньої заробітної плати в економіці	65,5	70,4	67,0	69,5	71,1	74,9	75,6	X
4. Середньомісячна реальна заробітна плата, дол. США / особу	185	233	254	284	208	144	144	77,9
4.1. Темп росту, пункти	X	1,258	1,090	1,120	0,733	0,690	1,002	X
5. Продуктивність праці:								
5.1. Номінальна, тис. грн./особу (у постійних цінах 2010 р.)	103,6	145,4	132,1	177,9	199,5	198,8	223,3	215,7
5.2. Реальна, тис. дол. США/особу	13,05	18,25	16,53	22,25	16,79	9,10	8,21	62,9

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [18].

У звітному році частка зайнятих у господарських товариствах склала 19,2 % від загальної кількості зайнятих у сільському господарстві, приватних підприємств – 4,5 %, фермерських господарств – 3,9 %, кооперативів – 1,7 %, державних підприємств – 0,6 %, суб'єктів інших форм господарювання – 1,5 %. Кооперативні об'єднання, що займають 1,5 % від кількості СГП, забезпечують 1,7 % зайнятих в агросфері, тоді як фермерські господарства (70,6 % від кількості СГП) – всього 3,9 %, що є свідченням високої порівняльної працездатності кооперативів та їх соціальної ролі в аграрній системі.

Водночас 68,6 % зайнятих у сільському господарстві забезпечують не юридичні, а фізичні особи – особисті селянські господарства. За дослідженнями М. Й. Пасхавера, СГП України в періоди рецесії та підйому різко знизили попит на робочу силу (кількість працівників СГП у 2011 р. порівняно з 2000 р. зменшилася на 74 %). Це могло б спричинити масове безробіття, але значне розширення селянського землеволодіння дало змогу перемістити зайнятість у малі форми аграрного виробництва (кількість зайнятих в господарствах населення зросла в 2011 р. майже на 70 %) [20, с. 22-23]. Таким чином, особисті селянські господарства, як потенційні члени кооперативів, у періоди кризи та підйому виконують соціальну функцію та є гарантом національної продовольчої безпеки.

Рівень середньомісячної номінальної заробітної плати в агросекторі зріс у 2016 р. порівняно з 2010 р. у 2,7 рази, при цьому найвищі темпи росту спостерігалися в 2015 та 2016 роках (див. табл. 2). За розрахунками, заробітна плата сільських працівників складає 75,6 % від середнього показника в державі (у 2010 р. – 65,5 %). Тенденція до зростання номінальної заробітної плати, в основному, обумовлена дією інфляційного чинника; дане твердження наочно підтверджує динаміка показника реальної заробітної плати в доларовому еквіваленті. Так, за аналізований період рівень реального заробітку сільських працівників зменшився на 22,1 % за одночасного зростання номінального показника на 166,9 %. Темпи зростання реальної заробітної плати є значно нижчими аналогічного показника для номінальної заробітної плати. У 2014 та 2015 рр. темпи зниження реальної заробітної плати (на 26,7 % і 31 %) супроводжувалися зростанням номінального показника (на 0,9 % і 26,8 % відповідно). У 2016 р. приріст рівнів номінальної й реальної заробітної плати в сільському господарстві України склав 24,7 % і 0,2 %.

Для аналізу продуктивності праці теж використовуємо методичний підхід, що передбачає розрахунок показників у номінальному та реальному вимірі з метою нейтралізації чинника

інфляційного цінового руху (табл. 2). У звітному періоді порівняно з 2010 р. номінальна продуктивність праці аграрних працівників зросла в 2,2 рази, водночас реальний показник зменшився на 37,1 % (з 13,05 до 8,21 тис. дол. / особу). Таким чином, маємо різноспрямовані вектори динаміки продуктивності праці сільськогосподарських працівників у номінальному та реальному вимірі, що є свідченням необхідності впровадження дієвих заходів щодо зростання даного показника ефективності.

Важливою характеристикою СГП різних організаційних форм є рівень їх доходності в сучасних умовах інституційних змін. Динаміка базових показників доходності аграрних підприємств країни представлена в таблиці 3.

Таблиця 3

Динаміка показників доходності сільськогосподарських підприємств України*

Показники	Роки							2016 р. у % до 2010р.
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
1. Номінальний чистий прибуток (збиток), млн. грн.	17254	26244	26728	14926	21413	101912	89331	517,8
1.1. Темп росту, пункти	X	1,521	1,018	0,558	1,435	4,759	0,877	X
2. Реальний чистий прибуток (збиток), млн. дол. США	2174	3294	3345	1867	1801	4665	3285	151,1
2.1. Темп росту, пункти	X	1,515	1,015	0,558	0,965	2,590	0,704	X
3. Підприємства, які одержали чистий прибуток, у % до загальної кількості	69,6	76,1	78,6	80,3	84,7	88,9	88,3	X
4. Рентабельність операційної діяльності, %	24,5	24,7	22,8	11,7	21,4	43,0	32,7	X

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України [18]

За період 2010-2016 рр. номінальний чистий прибуток аграрних підприємств зріс у 5,2 рази, водночас реальний показник – в 1,5 рази. П'ятиразовий темп приросту чистого прибутку обумовлений трансформаційним впливом інфляційного цінового руху. В цілому темпи росту реального показника є меншими темпів росту номінальної величини. Так, у 2015 р. порівняно з 2014 р. зростання номінального чистого прибутку в 4,8 рази супроводжувалися збільшенням реального показника в 2,6 рази. За досліджуваний період кількість прибуткових підприємств зросла з 69,6 % до 88,3 %. При цьому середній показник рентабельності операційної діяльності СГП збільшився з 24,5 % в 2010 р. до 32,7 % в 2016 р. (див. табл. 3).

Необхідно відзначити тенденцію до поступового зростання рентабельності діяльності аграрних кооперативів: з 12,1 % в 2008 р. до 15,6 % в 2014 р. У 2015 р. рентабельність виробничих кооперативів досягла 42,7 %, у т.ч. в рослинництві – 55,7 %, тваринництві – 11,7 %. За статистичними даними, в 2016 р. рівень рентабельності зернових культур у кооперативах склав 44,1 % (середній показник усіх СГП 37,8 %), насіння соняшнику – 82,5 % (середній рівень 63 %), молока – 28,1 % (18,2 %) [18]. Зростаючий тренд доходності кооперативних об'єднань в агросфері є свідченням поступової практичної реалізації переваг кооперації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, використання інституційного підходу дозволяє визначити базові ознаки та сутність аграрних кооперативів в умовах ринку. У ході дослідження встановлено, що і виробничі, і обслуговуючі сільськогосподарські кооперативи мають єдину змістовну сутність, спільну мету, яка полягає в задоволенні потреб членів за найменших витрат ресурсів, що підтверджує Декларація про кооперативну ідентичність. Досягається дана мета шляхом здійснення підприємницької діяльності, при цьому прибуток виконує роль засобу реалізації кооперативної мети. Організаційною формою аграрної кооперації є кооперативні організації – товариства колективної форми приватної власності, які поєднують риси підприємницьких і непідприємницьких товариств. Кооперативні організації функціонують за кооперативними принципами, сформованими на основі системи цінностей.

Проведене дослідження дозволило визначити головні *соціальні проблеми* в сільському господарстві України, а саме: зменшення кількості працюючих, значне відставання рівня заробітної плати від державного показника, зменшення продуктивності праці в реальному вимірі, зниження в 2016 р. величини чистого прибутку та рентабельності діяльності СГП, тощо. Створення та розвиток сільськогосподарських кооперативів, як соціально орієнтованих форм господарювання, спрямоване, в

першу чергу, на вирішення соціальних проблем розвитку агросектору шляхом створення нових робочих місць, зниження безробіття, вирівнювання заробітної плати в сільському господарстві та інших секторах економіки за рахунок підвищення ефективності діяльності, зростання реальної продуктивності праці на основі впровадження нових технологій, розбудови сільської інфраструктури тощо. На практиці соціальна функція кооперативів реалізується через вирішення соціальних проблем.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в обґрунтуванні інституційної природи кооперативних організацій, особливостей аграрної ринкової кооперації, її соціальної функції в економічній системі, вдосконаленні методичного підходу до аналізу показників оплати й продуктивності праці, доходності СГП у номінальному та реальному вимірах з метою виключення впливу цінового інфляційного руху. Прикладне значення отриманих результатів визначається можливістю їх використання державними органами влади в ході удосконалення інституційного середовища розвитку сільськогосподарської кооперації. Перспективи подальших досліджень полягають в оцінці векторів впливу діючих механізмів державного регулювання на розвиток процесів аграрної кооперації в Україні, обґрунтуванні заходів їх вдосконалення з урахуванням світового досвіду, розвитку теорії інституційних систем регулювання ринку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малік М.Й. Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2011. - №7. – С. 169-176.
2. Норт Д. Інститути, інституціональні зміни та функціонування економіки / Д. Норт. – М.: Начала, 1997. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf>
3. Кирдина С.Г. Інституціональні матриці: макросоціологічна пояснювальна гіпотеза / С.Г. Кирдина // СОЦИС. – 2001. - № 2. – С. 13-23.
4. Лузан Ю.Я. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики / Ю.Я. Лузан, О.Ю. Лузан // Економіка АПК. – 2016. - №2. – С. 29-37.
5. Корінець Р.Я. Інформаційне забезпечення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні / Р.Я. Корінець, М.Й. Малік // Економіка АПК. – 2016. – № 8. – С. 61-70.
6. Борщевський В.В. Сільськогосподарська кооперація: ринкові механізми розвитку / В.В. Борщевський, В.М. Магас // Економіка АПК. – 2014. - №10. – С. 14-19.
7. Зіновчук В.В. Організаційно-правові засади становлення сільськогосподарської кооперації в Україні / В.В. Зіновчук // Вісник ЖНАЕУ. – 2012. – № 1, т.2 – С. 3-12.
8. Економічна енциклопедія: у трьох томах. Т. 2 / Редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ «Академія», 2001. – 848 с.
9. Про кооперацію: Закон України № 1087-ІУ від 10 липня 2003 р. Редакція від 06.11.2014 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>.
10. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України № 469/97-ВР від 17 липня 1997 р. Редакція від 19.01.2013 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97>.
11. Чернов К.В. Организация и деятельность сельскохозяйственных кооперативов Испании: правовые проблемы: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06 / К.В. Чернов. – М., 2006. – 288 с.
12. Тимченко Ю.В. Економічні організації кооперативного типу: теоретичний аспект / Ю.В. Тимченко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/tymchenko.htm>.
13. Програма становлення і розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій: затверджена Наказом Міністерства аграрної політики України № 168 від 31.08.2000 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://consultant.parus.ua/?doc=00LDM12680>
14. Бібікова Н.О. Інституційні особливості функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні / Н.О. Бібікова // Економіка та менеджмент у кризовий період: матеріали XIII наук.-практ. конф., 1 грудня 2017 р.: тези допов. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 253-257.
15. Нікішина О.В. Кооперативні об'єднання в розвитку інфраструктури зернового ринку України / О.В. Нікішина // Економіка харчової промисловості. – 2015. – Т.6. – № 3. – С. 32-40.
16. Чижевська М.Б. Кооперація та неформальні інститути / М.Б. Чижевська [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevaska.htm>
17. Роменська В.М. Інституційний вимір неформальної економіки / В.М. Роменська [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ea.donntu.edu.ua/bitstream/123456789/199/1.pdf>

18.Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

19.Шинкаренко М.С. Економіко-правові особливості діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / М.С. Шинкаренко // Економіка АПК. – 2014. – № 4. – С. 70-77.

20.Пасхавер Б.Й. Малі форми аграрного виробництва / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 18-27.

REFERENCES

1. Malik, M.Y. & Shpykuliak, O.H. (2011). Instytuty ta instytutsii u rozvytku ahrarnoi sfery ekonomiky [Institutes and institutions in development of agrarian sector of economy]. *Ekonomika APK. – Economy of agroindustrial complex*, 7, 169 - 176 [in Ukrainian].

2. Nort, D. (1997). Instituty, institucional'nye izmeneniya i funkcionirovanie ehkonomiki [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. Moscow: Nachala. *cee-moscow.com*. Retrieved from <http://cee-moscow.com/doc/izd/North.pdf> [in Russian].

3. Kirdina, S.G. (2001). Institucional'nye matricy: makrosociologicheskaya ob'yasnitel'naya gipoteza [Institutional matrices: macrosociological explanatory hypothesis]. *SOCIS. - Sociological research*, 2, 13-23 [in Russian].

4. Luzan, Yu.Ya. & Luzan, O.Yu. (2016). Instytutsionalizm – naukova platforma dlia udoskonalennia derzhavnoi ahrarnoi polityky [Institutionalism is a scientific platform for improvement of the state agrarian policy]. *Ekonomika APK. – Economy of agroindustrial complex*, 2, 29 - 37 [in Ukrainian].

5. Korinets, R.Ya. & Malik, M.Y. (2016). Informatsiine zabezpechennia silskohospodarskoi obsluhovuiuchoi kooperatsii v Ukraini [Information provision of agricultural servicing cooperation in Ukraine]. *Ekonomika APK. – Economy of agroindustrial complex*, 8, 61 - 70 [in Ukrainian].

6. Borshchevskiy, V.V. & Mahas, V.M. (2014). Silskohospodarska kooperatsiia: rynkovi mekhanizmy rozvytku [Agricultural cooperation: market mechanisms of development]. *Ekonomika APK. – Economy of agroindustrial complex*, 10, 14 - 19 [in Ukrainian].

7. Zinovchuk, V.V. (2012). Orhanizatsiino-pravovi zasady stanovlennia silskohospodarskoi kooperatsii v Ukraini [Organizational and legal basis for establishment of agricultural cooperatives in Ukraine]. *Visnyk ZhNAEU. – Bulletin of Zhytomyr National Agroecological University*, 1, t.2, 3-12 [in Ukrainian].

8. Mochernyi, S.V. (Eds). (2001). *Ekonomichna entsyklopediia: u trokh tomakh. T.2. [Economic Encyclopedia: in three volumes. Vol. 2]. Kyiv: VTs «Akademiia»* [in Ukrainian].

9. Pro kooperatsiiu: Zakon Ukrainy 1087-IU vid 10 lypnia 2003 r. Redaktsiia vid 06.11.2014 r. [On cooperation: Law of Ukraine 1087-IU dated July 10, 2003. Editing dated 06.11.2014]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1087-15> [in Ukrainian].

10. Pro silskohospodarsku kooperatsiiu: Zakon Ukrainy 469/97-VR vid 17 lypnia 1997r. Redaktsiia vid 19.01.2013r. [On Agricultural Cooperatives: Law of Ukraine 469/97 dated July 17, 1997. Editing dated January 19, 2013]. *zakon3.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/469/97> [in Ukrainian].

11. Chernov, K.V. (2006). Organizatsiia i deyatelnost' sel'skohozyajstvennykh kooperativov Ispanii: pravove problem [Organization and activities of agricultural cooperatives in Spain: the law of the problem]. *Candidate's thesis. Moscow* [in Russian].

12. Tymchenko, Yu.V. (2017). Ekonomichni orhanizatsii kooperatyvnoho typu: teoretychnyi aspekt [Economic organizations of a cooperative type: a theoretical aspect]. *ukrcoop-journal.com.ua*. Retrieved from <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/tymchenko.htm> [in Ukrainian].

13. Prohrama stanovlennia i rozvytku silskohospodarskykh obsluhovuiuchykh kooperatyviv yak neprybutkovykh orhanizatsii: zatverdzhena Nakazom Ministerstva ahrarnoi polityky Ukrainy 168 vid 31.08.2000 r. [Program of formation and development of agricultural servicing cooperatives as non-profit organizations 168 dated August 31, 2000]. *consultant.parus.ua*. Retrieved from <http://consultant.parus.ua/?doc=00LDM12680> [in Ukrainian].

14. Bibikova, N.O. (2017). Instytutsiini osoblyvosti funktsionuvannia silskohospodarskykh kooperatyviv v Ukraini [Institutional peculiarities of functioning of agricultural cooperatives in Ukraine]. *Proceedings from Economics and management during the crisis period: XIII naukovopraktychna konferentsiia (1 hrudnia 2017 r.) - XIII Scientific and Practical Conference* (pp. 253-257). Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD» [in Ukrainian].

15. Nikishyna, O.V. (2015). Kooperatyvni obiednannia v rozvytku infrastruktury zernovoho rynku Ukrainy [Cooperative associations in development of grain market infrastructure of Ukraine]. *Ekonomika kharchovoi promyslovosti*. – *Economy of food industry*, T.6, 3, 32-40 [in Ukrainian].
16. Chyzhevska, M.B. (2017). Kooperatsiia ta neformalni instytuty [Cooperation and informal institutions]. *ukrcoop-journal.com.ua*. Retrieved from <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevska.htm> [in Ukrainian].
17. Romenska, V. M. (2017). Instytutsiinyi vymir neformalnoi ekonomiky [Institutional dimension of informal economy]. *ea.donntu.edu.ua*. Retrieved from <http://ea.donntu.edu.ua/bitstream/123456789/199/1.pdf> [in Ukrainian].
18. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby statyky Ukrainy (2018). [Official site of State Statistics Service of Ukraine]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
19. Shynkarenko, M.S. (2014). Ekonomiko-pravovi osoblyvosti diialnosti silskohospodarskykh obsluhovuiuchykh kooperatyviv [Economic and legal peculiarities of the activity of agricultural servicing cooperatives]. *Ekonomika APK*. – *Economy of agroindustrial complex*, 4, 70 - 77 [in Ukrainian].
20. Paskhaver, B.Y. (2013). Mali formy ahrarnoho vyrobnytstva [Small forms of agrarian production]. *Ekonomika APK*. – *Economy of agroindustrial complex*, 11, 18 - 27 [in Ukrainian].